

Ключник Р.М.

**Розділ 4.
Фактори інтенсифікації
політичного протесту
в умовах кризового стану**

4.1. Мобілізація учасників протесту в умовах кризи: основні закономірності

Новітні трансформації сучасного світу актуалізували проблему участі громадян у політичному житті. На особливу увагу заслуговує протест як форма участі в політиці значних мас людей. Погодимося, що більшість громадян часто відчують незадоволення стосовно того чи іншого рішення влади, відтак ця незгода штовхає їх на протести. Водночас стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій уможливорює розвиток протестних рухів за більш непередбачуваними траєкторіями та з більшою швидкістю, ніж будь-коли раніше, свідченням чого є масштабні протести сучасності від «Арабської весни» до французьких «жовтих жилетів». У цьому контексті наше дослідження, сподіваємося, буде сприяти більш детальному розумінню як механізмів мобілізації громадян організаторами протестів, так і особливостей висвітлення протестів у засобах масової інформації в умовах кризового стану.

Витоки кризових тенденцій знаходимо у відсутності усталеної системи політичної соціалізації, у нерозвиненості інститутів політичної участі; відсутності ефективної взаємодії політичних лідерів та органів державної влади й місцевого самоврядування щодо активізації участі громадян. Крім того, усвідомлену громадянами потребу в політичній участі не задовольняють можливості, надані політичною системою в її нинішній конфігурації [1, с. 180].

Практика мобілізації протестувальників, на нашу думку, передбачає деяку відмову від особистих справ та підпорядкування спільному завданню: боротьбі за виконання вимог протестного руху. Мобілізації іманентно

притаманна концентрація сил та ресурсів, а також втрати: часові, матеріальні та ін. Безумовно, виробництво одних ресурсів вимагає витрат інших ресурсів. У «немобілізаційних» умовах накопичення соціального капіталу відбувається поступово, еволюційним шляхом: знайомства, зв'язки, отримання освіти, досвід роботи в різних компаніях. Іншими словами, триває соціально санкціонований обмін ресурсами в межах часових параметрів, заданих суспільством. В умовах гострої політичної кризи чи катастрофи витрати ресурсів істотно перевищують їх акумуляцію, причому ці витрати не є нормованими, а підпорядковані ситуації, і рішення про участь у цьому процесі індивід чи ініціативна група приймають самі. Мобілізація громадян, за словами О. Яницького, може бути двох типів: конструктивна та вимушена [2, с. 4]. Конструктивна відбувається тоді, коли група людей використовує наявні мережі та інші ресурси і цілеспрямовано організує протести та масові кампанії. У цьому випадку важливу роль відіграють мобілізаційні структури, що пов'язують лідерів руху з периферійними його осередками, забезпечують координацію дій та існування руху в часі [3, с. 136]. Вимушена мобілізація диктується кризовою ситуацією, соціально-політичною, економічною, техногенною, екологічною чи військовою катастрофою.

Перманентна відстороненість від соціально-культурного життя, неможливість отримувати необхідну кваліфіковану медичну допомогу і забезпечити собі та дітям певний освітній рівень пригнічують особистість, посилюють стурбованість і напруженість, а іноді й депресію через власну нереалізованість. Більшість працівників, за словами О. Бондаренко, не усвідомлюють потреби в навчанні впродовж життя, оскільки не впевнені, що здобуті при цьому професійні знання і компетенції знадобляться їм для кар'єрного зростання та збільшення доходів, а отже, не сподіваються на висхідну соціальну мобільність [4, с. 245]. Вищенаведений перелік не можна вважати висчерпним, але можемо висловити впевненість у тому, що

ці фактори сприяють виключенню багатьох людей з конвенційної політичної участі та штовхають їх до неконвенційної.

Критичний рівень накопичення актів девіантної поведінки, за словами С. Ставченка, є одним з показників кризових явищ [5, с. 267]. При розумінні цифрової протестної участі як такої, що поєднує «фізичну» та «цифрову» участь громадянина, слід зазначити, що вона включає в себе коментування політичних матеріалів. Онлайн-коментування статей, блогів, новин передбачає не тільки початкове засвоєння користувачем політичного контенту (початкову інтеріоризацію), а і його відтворення. Так, коментатор у своїх дописах (лаконічних чи більших за обсягом) захищає власний політичний світогляд, картину світу. Більше того, він відстоює свою думку та бачення політичної реальності у суперечках з іншими коментаторами [6, с. 125]. У цьому полягає протестна складова онлайн-участі пересічного громадянина.

Сучасна політологія перебуває в пошуку інтегрованого визначення політичної участі. На нашу думку, варто звернутися до позиції Я. Ван Дета, який виокремив чотири характеристики політичної участі (political participation) як такої. По-перше, політична участь — це активність, дія, оскільки простий перегляд телебачення, відвідування веб-сайтів чи заяви про інтерес до політики не дають підстав говорити про участь. По-друге, політична участь розуміється як діяльність, до якої залучені люди як громадяни. По-третє, політична участь має бути добровільною і не забезпечуватися примусом чи юридичною необхідністю. Нарешті, політична участь стосується урядів, політики чи держави в широкому розумінні, є частиною політичної системи та не обмежується якоюсь фазою чи рівнем політичного процесу [7, с. 351–352].

Якщо політичний режим є демократичним, то масштабна політична мобілізація можлива, зокрема, через проблеми в суспільстві, які мають вирішуватися легально, шляхом деліберативних технологій (переговорів) між

стейкхолдерами (зацікавленими сторонами), інколи з виникненням протестів. У працях О. Ямельницького знаходимо, що широка мобілізація громадськості може загрожувати процесам демократизації, демократичної консолідації та транзиту. Консолідація демократії, на думку автора, передбачає демобілізацію мас. Decision making (прийняття рішень) можливе лише за умови усунення «натовпу» від безпосереднього керівництва. З іншого боку, існує висока ймовірність громадського невдоволення, яке буде втілюватися у різних формах мобілізаційної участі [8, с. 78].

Користувачі соціальних медіа — це надвелика кількість людей зі своїми ціннісними орієнтаціями, політичною позицією, конвенційною чи ні. Втім для розуміння сутності протестної поведінки користувачів соціальних медіа доцільно застосувати класифікацію, що успішно зробив вітчизняний дослідник Б. Вахула. Він зарахував користувачів соціальних медіа до чотирьох груп політичної участі. Перша група (індиферентні користувачі) складається з користувачів без чітко визначених політичних симпатій, які майже не цікавляться громадсько-політичною діяльністю та не беруть участі в колективних діях, спрямованих на зміну громадсько-політичної сфери. Пасивні симпатички, що становлять другу групу, — це користувачі з визначеними політичними поглядами та симпатіями, які не долучаються до колективної дії в політичній сфері, а є лише споживачами релевантної до політики інформації в середовищі соціальних медіа. До третьої групи віднесено віртуальних активістів, які мають визначені політичні погляди і симпатії, пропагують їх, але роблять це лише онлайн, тобто лише користуючись засобами соціальних медіа (підписують петиції онлайн, дискутують з опонентами, поширюють агітаційну інформацію та відомості про масові громадсько-політичні заходи, знаходять активістів, збирають кошти онлайн (фандрайзинг), іноді ведуть блоги). Четверта група (активісти ризику) — це учасники з усталеними політичними поглядами (ради-

кальними або поміркованими) і симпатіями, які пропагують їх і через засоби соціальних медіа, і безпосередньо через інтеракцію з іншими громадянами [9, с. 10]. Саме такі учасники дозволяють політичній системі рухатися вперед.

На особливу увагу заслуговує дисертаційне дослідження російського політолога О. Лобанової, яка досліджує міське середовище та організаційну структуру протестних рухів. Так, вона дійшла висновку, що на етапі виникнення політичного руху в Росії міське середовище відіграло мінімальну роль, оскільки він виник поза межами традиційних представницьких інститутів. Міське середовище набуває значення на наступних етапах та впливає на коаліційний склад та стратегію дій протестувальників. У Тюмені домінуючими гравцями стали комуністичні партії, які «перехопили» ініціативу громадянського протесту, а відносини з владою, якщо вибудовувалися, то не мали публічного характеру. Натомість у м. Пермі коаліція склалася переважно з громадських організацій, які взаємодіяли з локальною владою на рівні зустрічей з губернатором краю та іншими відповідальними особами. Протестна активність там була конвертована в рухи спостерігачів та різні дискусійні майданчики [10, с. 19–20].

Розвиваючи тему мобілізації протестувальників у Росії, звернемося до засобів масової інформації в цій країні. Не є секретом, що свобода слова та друку піддається значним утискам, втім у мас-медійному просторі Росії все-таки присутні різні точки зору. Російська дослідниця К. Медведева запропонувала класифікацію ЗМІ відповідно до їх наближеності та ставлення до протестувальників. Так, до першої категорії – провладних ЗМІ – було віднесено газети «Комсомольская правда» та «Аргументы и факты», які відверто засуджували протести, акцентували увагу на незручностях для громадян та прямо трансливали позицію російської влади. Друга категорія – це нейтральні (або умовно нейтральні) ЗМІ, до яких належать «Независимая», «Московский комсомо-

лец», «КоммерсантЪ». Такі видання намагаються брати інтерв'ю у всіх зацікавлених сторін: організаторів акції, рядових протестувальників, представників мерії, правоохоронних органів, політичних експертів. Третя категорія складається з опозиційно налаштованих видань, до яких віднесено, зокрема, «Новая газета». Журналісти цих ресурсів відверто висловлювали співчуття опозиціонерам та вели репортажі безпосередньо з місця подій [11, с. 171–175]. Отже, такі видання є каналом мобілізації учасників протесту. Втім слід реалістично оцінювати мобілізаційний потенціал цих видань та їх майбутнє в системі мас-медіа: політична ситуація в Росії не сприяє розвитку плюралізму в політичному дискурсі.

Мобілізаційний потенціал акцій протесту полягає, серед іншого, у створенні нової колективної ідентичності: протестувальники — це «ми», представники влади, правоохоронці, силовики — це «вони». Важливим чинником мобілізації є певна ритуальність протесту, створення певної спільноти, яка дотримується однакових цінностей. Набуває значення і соціалізуючий ефект масових акцій, у результаті якого індивід стає частиною політичного процесу, залучається до колективної динаміки акції. Т. Кремень зазначає, що протест може бути мобілізований за таких умов: а) депривація, що породжує масове розчарування від невиправданих очікувань; б) втрата надії на краще; в) відчуття загроз, безвихідного стану; г) поінформованість — потенційні учасники протесту мають знати про те, що він відбудеться в певний час та в певному місці; д) побудова тимчасової колективної ідентичності («ми» vs «вони»); е) почуття задоволення, яке відчуватиме індивід, коли приєднається до акції протесту. Важливим є те, що протест, який вже відбувається, сам по собі є мобілізаційним фактором і породжує нову хвилю мобілізації [12, с. 35].

Питанням залучення «звичайних» громадян до акцій протесту займається канадська дослідниця О. Онуч. Вивчаючи особливості масової мобілізації під час подій

української Помаранчевої революції 2004 р., автор доходить висновку, що соціальною базою протесту стали саме звичайні громадяни (*ordinary citizens*), чия політична участь, як правило, обмежується процедурою голосування [13, с. 89–105].

Тезу О. Онуч інтерпретують вітчизняні політологи Ю. Мацієвський та В. Ковалко. Вони пропонують застосувати теорію економіста А. Хіршмана (США), який у контексті масової політичної участі виділяв три типи взаємовідносин між громадянським суспільством і державою: *exit*, *voice* and *loyalty* (з англ. вихід, голос та прихильність). Поняття *exit* (вихід) у теорії А. Хіршмана означає відсутність у громадян інтересу до публічної політики, небажання брати участь у виборах та будь-яких політичних процесах. Поняття *loyalty* (прихильність) він розуміє як можливість еліти мобілізувати громадян для підтримки режиму, його дій та ідеології. Нарешті, модель поведінки *voice* (голос) передбачає активне вираження суспільного незадоволення через голосування або масові акції протесту [14, с. 8]. Прикладом такої поведінки, зокрема, є протести громадян Казахстану в червні 2019 р. у зв'язку з порушенням правил демократичного голосування під час виборів президента.

Звернемо увагу на протести радикально налаштованих груп у ФРН. Німецькі політологи фіксують, що в період з 1993 до 2013 р. не спостерігалось істотних змін у кількості протестувальників та акцій. В окремих випадках ультраправим активістам вдалося зібрати близько семи тисяч людей, наприклад, під час проведення виставки, присвяченої злочинам Вермахту чи для вшанування жертв бомбардування англійцями Дрездена (доцільність знищення німецьких міст авіацією союзників у 1945 р. досі є предметом дискусій, зокрема політичних). Втім мобілізація ультраправих залишалася на порівняно низькому рівні. При цьому зростання ксенофобських та расистських настроїв спричинило посилення радикальних лівих, поміркованих лівих та ліберальних груп. Де-

які з них (Antifa) брали участь у силових протистояннях з ультраправими. Д. Рухт відзначає, що соціальні медіа в цьому випадку відігравали фасилітаційну роль (полегшували мобілізацію) [15, с. 228]. На нашу думку, з появою та поширенням мобільних додатків ця фасилітація виходить на якісно новий рівень.

Міграційна криза призвела до появи нового протестного руху, який отримав назву PEGIDA (акронім від «Патріотичні європейці проти ісламізації Заходу»). Слід підкреслити, що PEGIDA дбає про свій імідж руху, який протестує легальними методами, що полегшує завоювання прихильності громадян і ускладнює критику чи санкції з боку влади. У різних формах протесту, які організовує PEGIDA, помітне коливання кількості учасників, що корелюється з популярністю та впливовістю організації. Символом протестів стали щотижневі (переважно по понеділках) вечірні вуличні марші в Дрездені, організовані через Інтернет. Вони отримали назву Abendspaziergang (вечірня прогулянка). Як зазначає К. Грабов, саме в столиці Саксонії та її околицях сформувалася критична маса людей, які сприйняли ідеї лідера руху Л. Бахмана [16, с. 177].

Я.Е. Мацала (Польща) робить висновок: «Добре організовані регулярні марші свідчать про значні мобілізаційні можливості» [17, с. 164]. На нашу думку, рух PEGIDA проявить себе в подальшому, враховуючи те, що міграційну кризу уряду А. Меркель вирішити поки не вдалося. Електоральний успіх союзників PEGIDA, партії «Альтернатива для Німеччини» в 2017 р., на нашу думку, є лише початком масштабного повороту німецької політики в правий бік. Склад ландтагів (земельних парламентів) у Німеччині є подекуди більш радикальним, ніж Бундестагу.

Серед нових проявів політичного протесту варто відзначити рух «жовтих жилетів» у Франції, який започатковано наприкінці 2018 р. Цей рух звертає на себе увагу тим, що він не має чітко визначеного лідера і не керується тією чи іншою політичною партією. Втім його вимоги вже були почуті на найвищому рівні, включаючи Е. Макрона.

Особливої актуальності в цьому контексті набуває приклад Італії, де при владі з липня 2018 р. перебуває популістський уряд. Італія – країна неоднорідна та суперечлива. Це пов'язано, зокрема, з історією її об'єднання: далеко не всі італійські держави минулого були настільки розвиненими економічно та політично, як П'ємонт, у розвитку якого вагомую роль відіграли Дж. Мадзіні, Дж. Гарібальді та К. Кавур. Наслідки роздробленості проявляються сьогодні у протиріччях між постіндустріальною Північчю та набагато біднішим Півднем Італії, де мафія й сьогодні не здає свої позиції.

За таких умов актуалізуються протестні настрої населення північних регіонів, виразником яких стала політична партія Lega Nord («Ліга Півночі»). Ця політична група з'явилася у 1989 р. на базі «Ломбардської Ліги», маловідомого політичного клубу. Серед передумов політичних успіхів «Ліги Півночі» польський вчений С. Белянські називає її федералістське спрямування, опозицію до податкового та бюрократичного утиску процвітаючої Півночі на користь економічно слабшого Півдня, який страждав від впливу організованої злочинності [18, с. 10].

Зараховуючи Lega Nord до когорти євроскептиків, з'ясуємо зміст базової категорії. Під євроскептицизмом розуміють різномірну сукупність ідей та поглядів, які характеризуються несприйняттям окремих аспектів функціонування ЄС або ж недовірою до всього об'єднання в цілому. Сама ідея об'єднаної Європи подобається не всім європейцям. Наслідуючи українського вченого О. Тарнавського, можна виокремити поміркований та радикальний євроскептицизм. Помірковані євроскептики критикують, піддають сумніву діяльність інституцій ЄС у певній сфері (міграція, економіка, право, фінанси тощо), але в цілому готові до компромісу та діалогу. Радикали ж виступають проти подальшого розширення ЄС (зокрема проти прийняття України, Молдови, Грузії, Північної Македонії, Туреччини), а в окремих випадках – і проти членства своїх країн у Союзі та навіть проти самого існу-

вання цього утворення [19, с. 38]. На нашу думку, невдача у прийнятті проекту Конституції ЄС у 2005 р. є однією з перших помітних перемог євроскептиків.

На відміну від багатьох євроскептиків, які мають риси ультраправих чи ультралівих сил, ідеологію «Ліги Півночі» визначити складно. Весь період її існування характеризувався поєднанням сепаратизму з економічним лібералізмом, але потім, з плином часу, почала поступово переходити на євроскептичні та антимігрантські позиції (особливо після 2014 р.). Російські автори О. Барбанов та М. Шибкова наголошують на двох тенденціях у програмних документах «Ліги Півночі»: з одного боку, прослідковується визнання приналежності північних областей Італії (Паданії) до європейської ідентичності та підкреслюється їх активна участь у глобальній економіці, з іншого боку, партія наполягає на необхідності захисту власної ідентичності та протистояння втручанню ззовні. Іншими словами, «Ліга Півночі» декларує, що північні італійці — це європейці, але не зовсім італійці. У партійному політичному курсі «Ліги Півночі» завжди існувало протиріччя під віднесенням Паданії до Європи та протекціонізмом у відношенні до італійської держави та ЄС. У зв'язку з цим поворот «Ліги Півночі» до євроскептицизму російські автори розглядають не як повну зміну ідеології, а як природну зміну політичних пріоритетів: тепер на перше місце вийшла ідея захисту від втручання наднаціональних механізмів [20, с. 100–101].

Євросоюз є об'єктом критики з боку «Ліги Півночі» також через його прихильність культурній багатоманітності. Політична партія не заперечує мультикультуралізм, що історично склався на європейських теренах, як і культурну багатоманітність північних областей Італії (йдеться про словенців, євреїв, вальденсів, вірмен, хорватів). Більше того, «північани» з повагою ставляться до культурного надбання тих народів, які протягом століть населяли Італію та збагачували загальноєвропейську цивілізацію. Вони лише доводять, що Італія не гото-

ва інтегрувати велику кількість мігрантів, які не знайомі з європейськими культурними цінностями. На початку 2000-х рр. «Ліга Півночі» активно виступала проти проекту Конституції ЄС (і вона, як ми зазначали вище, не була прийнята). Сьогодні партія пропонує внести до низки законодавчих актів положення про християнську цивілізацію як основу європейської культури [21, с. 137]. Втім залишається дискусійним питання, чи відповідає це принципу світськості державної влади.

Важливим фактором розвитку євроскептицизму є вплив Росії. Після 2014 р. більшість євроскептиків підтримали російське керівництво та засудили введення санкцій. Італійські ультраправі з «Ліги Півночі» не стали винятком: вже у жовтні 2014 р. делегація цієї політсили відвідала Москву. Серед політиків, які репрезентують на міжнародній арені Lega Nord, слід зупинитися на М. Сальвіні. Цей переконаний євроскептик з 2018 р. обіймає посаду міністра внутрішніх справ Італії після перемоги партії на виборах у складі правої коаліції. У квітні 2019 р. у Мілані за ініціативою М. Сальвіні було проведено з'їзд ультраправих політиків з різних держав Європи.

Так званий «Декрет Сальвіні» значно полегшив депортацію нелегальних мігрантів; крім того, порти Італії часто оголошуються закритими для суден, що перевозять мігрантів, особливо якщо корабель перебуває ближче до порту іншої держави. Крім того, заява про надання притулку не розглядається взагалі, якщо особа підозрюється у торгівлі наркотичними речовинами [22]. Ще один відомий євроскептик, вчений П. Савона, є міністром без портфеля з європейських справ у кабінеті Дж. Конте. Станом на квітень 2019 р. італійський уряд уже працював над скасуванням санкцій проти Росії [23].

Таким чином, мобілізація учасників політичних протестів може відбуватися як конструктивна або як вимушена залежно від політичних умов. Дослідники розрізняють фізичну та цифрову мобілізацію, причому остання відіграє в сучасній політиці все більшу роль. Міське се-

редовище також впливає на характер мобілізації та участі громадян у протестах. Акції протесту навіть самі по собі сприяють формуванню ідентичності протестувальників. В останні роки значної ролі набувають ритуалізація та символізація політичного протесту, що особливо яскраво видно на прикладах ультраправих партій та рухів Європи.

Протест може мобілізувати громадян сам по собі: люди, стаючи свідками протестних акцій, бажають приєднатися, аби відстояти свої права та інтереси. Водночас підйом окремих радикальних сил викликає протести з іншого полюсу: піднесення ультраправих мобілізує ультралівих і навпаки. Важливу роль у цьому процесі відіграють соціальні медіа, користувачами яких можуть стати люди з різним рівнем поінформованості. Роль соціальних медіа в мобілізації протестувальників може стати предметом подальших досліджень.

4.2. Соціальний капітал, політична ідентичність та формування протестного потенціалу

Соціальний капітал, як і інші ресурси, розподіляється в різних суспільствах нерівномірно. Різні категорії людей відрізняються як мірою схильності до об'єднання, так і перевагами у доборі певних форм асоціацій, а також інструментами, що сприяють об'єднанню (наприклад, сім'я, родичі, добровільні асоціації, релігійні та професійні об'єднання, політичні рухи).

Якщо спробувати дати інтегроване визначення соціального капіталу, то під ним розуміємо сукупність соціальних зв'язків та відносин, взаємодій, контактів, а також накопичених взаємних очікувань певної поведінки від людей та взаємних обов'язків членів спільноти.

Структурна основа соціального капіталу формується мережею соціальних зв'язків та приналежністю до певного соціального кола (членство в групі), тоді як інституційна структура базується на відносинах довіри між агентами соціальної взаємодії та вимірюється взаємним

виконанням взятих зобов'язань; на мезорівні (відповідає рівню підприємств, політичних партій та організацій) формування та нагромадження соціального капіталу забезпечується системою соціальних відносин на внутрішньоорганізаційному, міжорганізаційному та організаційно-інституційному рівнях.

Соціальний капітал, як і соціалізація, починаються з виховання людини в сім'ї. На це звертають увагу як вчені, так і політичні діячі. Президент України П. Порошенко в інтерв'ю телеканалом Дніпропетровщини (березень 2019 р.) зазначав: «Українська родина – міцна, вона є опорою, фундаментом українського народу» [24].

Тоталітарні політичні режими ставилися до інституту сім'ї по-іншому. Так, більшовики усвідомлювали, що їхня пропаганда може не сприйматися громадянами через вплив родичів та інших референтних груп. У відомій польській пісні «Bij bolszewika», зокрема, йдеться: «To przecież on braterstwa głosząc hasła / do więzień pcha młodzieży naszej kwiat, / by człowieczeństwo w sercu twoim zgasło, / byś ty nie wiedział, co to znaczy brat» («Але ж він [комуніст], проголошуючи гасла братерства, ув'язнює цвіт нашої молоді, щоб у твоєму серці згасла людяність, і ти не знав, що значить брат») [25]. Таким чином, сімейні цінності були та залишаються потужним ресурсом, який можна використати проти тоталітарного режиму чи спроби його встановити. Отже, неминучою є криза цінностей, що полягає у конфлікті між нав'язуваними та існуючими в суспільстві цінностями.

Дж. Коулман зазначає, що соціальний капітал можна пояснити через його функції. Він включає багато різних складових, які характеризуються двома спільними властивостями: 1) вони складаються з декількох соціальних структур; 2) вони полегшують певні дії учасників усередині структури. Подібно до інших форм капіталу, соціальний капітал є продуктивним. Він сприяє досягненню певних цілей, яких за його відсутності досягти неможливо. Як і людський та фізичний капітал, соціальний ка-

пітал не піддається чіткому визначенню, але може мати специфічні особливості у певних сферах. На відміну від інших форм інтеракції, соціальний капітал властивий структурі зв'язків між учасниками і серед них. Це не залежить ані від самих акторів, ані від засобів виробництва. Більше того, не лише індивіди, а й організації, що переслідують певні цілі, можуть бути акторами (так званий корпоративний актор). Зв'язки всередині корпоративних акторів можуть створювати для них соціальний капітал (найвідомішим прикладом є обмін інформацією, яка дозволяє встановлювати фіксовані ціни у межах однієї галузі).

Ілюструючи феномен соціального капіталу, серед інших прикладів, Дж. Коулман наводить такий. У виданні *The International Herald Tribune* у 1986 р. було опубліковано статтю про південнокорейських студентів-радикалів. У ній доводилося, що радикальні ідеї проникають у таємні студентські гуртки через молодих людей, які закінчили ті самі школи, мешкали у тих самих кварталах та відвідували одні й ті ж культові споруди. Таким чином, ці студентські гуртки були первинним етапом формування протестного руху. Для того, щоб зберегти таємницю, члени різних гуртків не зустрічаються особисто, але підтримують зв'язок через заздалегідь призначених представників. Описані тут принципи роботи організації активістів, на думку Дж. Коулмана, ілюструють соціальний капітал [26, с. 124–125]. Іншими словами, довіра до посередників уможливлює збереження самої комунікації.

Розглянемо теорію соціальної ідентичності, сформульовану Г. Тайфелем та Дж. Тернером у 1970-х рр. Вони довели, зокрема, що навіть проста категоризація та поділ людей за найбанальнішим критерієм («синя» та «червона» групи) мотивує людей чинити та мислити як членів конкретної групи [27, с. 33–47]. Згідно з цією концепцією, люди зазвичай прагнуть до позитивної соціальної ідентифікації, пов'язаної з членством у групі, та мають від неї користь. Відповідно до цієї теорії, статусні позиції

можуть бути постійними або змінними (особливо в умовах кризи). Дотримуючись цієї логіки, можна зазначити, що протест є способом підвищити статус групи в цілому, особливо якщо низький статус спільноти сприймається її членами як нелегітимний [28, с. 4]. На нашу думку, яскравими прикладами тут є історії боротьби темношкірих проти сегрегації у США та ПАР, а також боротьба індіців проти кастової системи.

Боротьба валлійців проти утисків їхньої мови та культури також була пов'язана з ідентичністю. Мешканці Уельсу розмовляють зовсім іншою мовою — валлійською, яка не схожа на англійську і важко вивчається. У цьому сенсі вони є носіями унікальної кельтської культури. Але британська влада всіляко обмежувала їхнє право на ідентичність — не політичну, а навіть культурну. Школярі з Уельсу, яких помічали за розмовою валлійською мовою, отримували «штрафну табличку» з написом *Welsh Not*, і ця практика існувала й у ХХ ст. На знак протесту проти жорстокої асиміляційної політики частина валлійців виїхала в Аргентину, де зберігає власну мову та культуру й до сьогодні.

Важливою науковою проблемою є явище подвійної ідентичності. Останні дослідження з проблем політичної ідентифікації доводять, що люди можуть володіти різними ідентичностями у той самий час. Наприклад, можна бути етнічним поляком з німецьким паспортом, і при цьому ідентифікувати себе як поляка, німця і європейця одночасно. Але ж ці ідентичності можуть суперечити одна одній, і громадяни опиняються під подвійним тиском. Так, Д. Угема і Б. Кландерманс наводять приклади членів профспілки, які, будучи лояльними до керівництва своєї профспілки і солідарними з колегами, беруть участь у страйку і через це вважаються нелояльними до своєї компанії або навіть країни [29, с. 711–712]. Р. Гонсалес і Р. Браун зазначають, що за умов подвійної ідентичності соціальні та політичні ідентифікації особи можуть не заперечувати, а доповнювати одна одну [30,

с. 201–202]. Так, мігранти, що мають подвійну ідентичність (етнічну та громадянську), більш схильні до вуличних протестів від імені своєї групи [31, с. 1356].

Ототожнення себе з певною групою значною мірою збігається з поінформованістю про спільну долю та мету з тими, хто належить до цієї ж категорії. Колективна ідентифікація, особливо її політична форма, активізує прагнення до ефективності групової взаємодії. Член групи відчуває внутрішній обов'язок вчиняти як порядний учасник спільноти [32]. У той час як самоідентифікація трансформується з персональної на соціальну, колективні норми участі та зразки поведінки стають більш виразними; чим більше особа ідентифікує себе з певною групою, тим більшу вагу має груповий стандарт поведінки, і тим більше він перетворюється на «внутрішній обов'язок» вчиняти ті чи інші дії від імені групи. Іншими словами, виникнення стійкої групової ідентифікації можна вважати важливим кроком на шляху формування політичної ідентичності, у тому числі ідентичності в межах протестного руху. Так, акція протесту в аеропорту Шарля де Голля у Парижі (травень 2019 р.) була організована нелегальними мігрантами, які вимагали надати їм легального статусу. При цьому їх підтримували навіть ті, хто вже має такий статус, але все одно вважає себе передусім мігрантом, а не мешканцем Франції.

Громадянин, що має політичну ідентичність, сам стає джерелом суспільних перетворень, тобто зміни є результатом його свідомої активності. На нашу думку, ринкова економіка західного зразка стала каталізатором змін у політиці, яка, як наслідок, перетворюється на бізнес, а «людина політична» — на покупця політичних послуг. Таким чином, громадянин вчиняє згідно із загальноприйнятими правилами «політичного ринку». Виходячи з культурних і соціально-політичних реалій 2010-х рр., обґрунтовано, що політичний ескапізм (від англ. escape — тікати) є рухомим поняттям і проявляється у діях стосовно політичного життя, ухиленні від політичних проблем (психоло-

гічний аспект). Аполітичність громадянина виражається в його незацікавленні політикою, політичними питаннями й повній байдужості до того, що відбувається в країні та за її межами. Наприклад, людина може не пам'ятати прізвище прем'єр-міністра своєї держави, не говорячи вже про її необізнаність щодо подій у Венесуелі чи Сирії. На нашу думку, відмова брати участь у політичному житті, зокрема протестах, є політичним вибором.

Базовою емоцією, яка викликає протестні настрої, можна вважати гнів [33]. Для тих з нас, хто брав участь у протестних акціях чи дивився репортажі про протести у медіа, це не новина. Обурення громадян реальною чи уявною несправедливістю є потужним фактором мобілізації. Емоція гніву, яку переживають члени групи, є важливим мотиватором участі у неконвенційних діях. «День гніву» — саме так назвалися у 2010–2011 рр. акції російських та єгипетських опозиціонерів. У цьому контексті вчені дослідили протестні настрої австралійських аборигенів, які вважали, що біла більшість утискає їхні права [34].

Втім члени групи, що мають переваги, також можуть вважати такий стан речей несправедливим і відчувати провину через це. Гнів, що стосується переваги всередині групи та меншого ступеня провини, видається потенційним предикатом протесту [35]. Люди, що вважають свої групи сильними, з більшою вірогідністю зіштовхнуться з емоціями гніву та бажанням вжити активних заходів. Натомість люди, які вважають свою групу слабкою, скоріш за все, будуть боятися та триматися подалі від груп, з якими вони себе не ідентифікують (out-groups).

Американський дослідник Д. Девіс ще у 1962 р. зазначав, що революції трапляються тоді, коли прийнятний (tolerable) рівень розбіжностей між очікуваннями та реальністю змінюється неприйнятним (intolerable) [36, с. 6]. На думку П. Селле, сама по собі бідність не є причиною політичного протесту. У багатьох бідних країнах люди витрачають усю свою енергію на підтриман-

ня принаймні найнижчого рівня задоволення базових потреб, і не мають змоги брати участь у будь-якій діяльності, не пов'язаній з виживанням [37, с. 374]. Таким чином, спостерігаємо дещо парадоксальну тенденцію: революцію можуть розпочати як відносно бідні, так і відносно багаті. Необхідною умовою успіху протесту має стати об'єднання зусиль усіх, хто невдоволений поточним станом речей, навіть попри різне соціальне походження.

Повертаючись до проблеми соціального капіталу, звернемося до ідей Пайвена і Клоуарда, які у 1970-х рр. підкреслювали неможливість ефективної соціальної організації бідних верств населення у США [38]. Польський дипломат М. Зюлковський включає до соціального капіталу дві складові: 1) власне впливи, зв'язки і обізнаність кожного члена суспільства, які він може трактувати (за певних умов) як свій внесок в існуючі суспільні мережі чи навіть як звичайну торговельну пропозицію, яка має свою усталену ціну і ясно окреслені умови продажу (лобізм); 2) внутрішньогрупову лояльність, солідарність та довіру. Як певний підтип соціального капіталу можна вважати капітал політичний. Його можна розуміти як сукупність індивідуальних рис людини, набутих у результаті попередньої участі у політиці, завдяки якій вона отримує винагороду у вигляді перебування у складі владної еліти чи обрання на вищі позиції у владі [39, с. 10].

Українські дослідники Б. Буркинський та В. Горячук пропонують розглядати соціальний капітал у двох аспектах: як ресурс та як інституційне середовище. Відповідно, соціальний капітал у ресурсному вимірі можна розуміти як сукупність реальних або потенційних ресурсів, які пов'язані з наявністю сформованої мережі відносин знайомства, довіри та визнання. Підкреслимо, що ця мережа забезпечує своїм членам підтримку у вигляді колективного капіталу. Представляючи соціальний капітал як інституційне середовище, дослідники окреслюють його

як сукупність діючих формальних та неформальних норм та організацій, які дозволяють соціальним групам та суспільству в цілому організувати своїх членів для вирішення спільних економічних (на основі ефективного використання ресурсів) та соціальних (на основі соціальної справедливості) завдань [40, с. 69].

На наш погляд, результатами процесу накопичення соціального капіталу є: 1) розвинена громадська свідомість, яка породжує високий рівень громадсько-політичної участі; 2) участь громадян в управлінні державою; 3) державна влада, що реагує на потреби та інтереси суспільства; 4) прискорений соціально-економічний, політичний розвиток [41]. Часто на місцевому рівні ці процеси є більш помітними, ніж на національному: так, після перемоги альянсу «Мій крок» у Вірменії у 2018 р. представник цього руху на виборах мера Єревана отримав більший відсоток голосів виборців, ніж весь альянс на парламентських виборах.

Російська дослідниця І.Н. Дементьєва визначає як головну ознаку соціального капіталу «здатність тієї чи іншої групи до спільних дій заради спільних інтересів» [42, с. 105]. З цієї точки зору однією з форм проявів соціального капіталу, безумовно, є політичний протест.

Н. Левчук вважає соціальний капітал тією інтегральною якісною характеристикою, що відображає потенціал соціальної взаємодії, довіри та згуртованості. Іншими словами, соціальний капітал, представлений у вигляді норм та традицій суспільної солідарності та розгалуженої мережі громадянської участі, є важливою детермінантою успішного суспільного розвитку [43, с. 47]. Важливими складовими соціального капіталу є взаємна довіра громадян, соціальні мережі та спільні норми і цінності. Як свідчить світовий досвід, кризи цінностей істотно знижують рівень суспільної довіри.

Як правило, показники соціального капіталу зводяться до здатності громадян створювати стійкі, прозорі та ефективні об'єднання, підтримки рівня довіри один до

одного та до інституцій і норм, якості соціальних зв'язків у суспільстві [44, с. 54]. В. Єлагін підкреслює, що якщо фізичний капітал можна відчутти, позаяк він уречевлений, то людський капітал не такий експліцитний, оскільки він втілюється в навичках та знаннях, а також поінформованості. Більше того, соціальний капітал ще менш відчутний через те, що він втілюється у взаємовідносинах [45]. Він є імпліцитно присутнім у будь-яких взаєминах між людьми. Ю. Савко наголошує, що соціальний капітал є передумовою протестної політики у разі незадоволення діями політиків і функціонування політичних інститутів [46, с. 157]. Логіка протестувальників є такою: ми не довіряємо владі, але ж для того, щоб піти на протести, ми маємо довіряти лідерам опозиції чи тим, хто ці протести організовує.

О. Шуба вважає, що найважчими соціальними наслідками незадоволення потреб є посилення дезінтеграції у суспільстві, яке зумовлює агресію і нестабільність, активізацію аномії (масової девіантної поведінки), що проявляється переважно серед молоді. Адже саме молодь стикається з невідповідністю реальності своїм очікуванням: не вдається отримати бажану освіту, знайти гідну роботу, придбати житло чи автомобіль. Зростання потенціалу протестної поведінки, розрив соціальної тканини і відчуження населення — це дуже небезпечно [47, с. 145]. Україна в міжнародному порівнянні має найгірші результати за показниками довіри, незалежності судової системи, ефективності правової системи під час врегулювання суперечок, надійності роботи правоохоронних органів, хабарництва та фаворитизму в рішеннях чиновників, — саме такі висновки формулює О. Єрмакова [48, с. 92].

Концепт соціального капіталу успішно втілюється у феномені соціальних медіа, які можуть бути задіяні для відновлення чи формування довіри, агрегування вимог транспарентності (прозорості) дій органів влади та врахування потреб різних суспільних груп у процесі фор-

мулювання й прийняття політичних рішень і, головним чином, для широкого ознайомлення громадськості з проявами корупції на всіх рівнях. Наприклад, корупційні скандали в Україні, зокрема розслідування сайту Bihus.info, значно знизили рівень довіри до діючої влади у 2019 р.

В основу цих можливостей, за словами Б.Я. Вахули, покладено соціальний протест проти порушення прав людини, який за допомогою соціального капіталу може бути чітко сформульованим, скерованим проти конкретних осіб чи інститутів і передбачає зростання ступеня соціальної солідарності [49, с. 36]. Соціальні медіа відіграли ключову роль у становленні руху «Мій крок», який привів до зміни влади у Вірменії у 2018 р.

Отже, можна зробити висновок, що проблема соціального капіталу як фактора формування політичного протесту має декілька вимірів. Психологічний вимір полягає у тому, що люди, по-перше, відчувають відносну депривацію, отже, це, спонукає їх до протестів. По-друге, людині властиво відчувати себе членом певної спільноти, у тому числі тоді, коли остання бере участь у боротьбі проти іншої спільноти (зокрема це стосується протесту). Крім того, у групі посилюються ті емоції, які кожна людина переживає сама по собі (гнів, страх). Соціальний вимір полягає у наявності в кожній людини соціального статусу, який складається з безлічі соціальних ролей, виконуваних нею. Ідентифікація людини з певною спільнотою, відповідність її поведінки очікуванням оточуючих сприяють соціальній стабілізації. І, навпаки, різкий дисонанс між очікуваннями та реальною поведінкою суб'єкта є фактором формування та кристалізації протестних рухів. Нарешті, політичний вимір полягає у створенні політичних структур, які мають на меті реалізацію протестних настроїв громадян, переведення абстрактного невдоволення у конкретні політичні дії. Цей вимір соціального капіталу і може бути предметом подальших досліджень.

4.3. Комунікативний фактор динамізації протестного руху

Політична комунікація відбувається у сфері владно-управлінських відносин, вона прямо чи опосередковано пов'язана з питаннями влади. Іншими словами, політична комунікація охоплює обмін інформацією з цілеспрямованим передаванням та прийомом інформації, без якої неможливе функціонування політичної системи. В ідеалі всі учасники політичної комунікації мають бути повністю рівноправними в діалозі. Втім, за словами Ю. Харченко, «під впливом глобалізаційних факторів «соціальне», постійно трансформуючись, стає все більш топологічним, а його зовнішні і внутрішні характеристики суттєво залежать від якісних світоглядних установок людства» [50, с. 93].

Важливим у політичній комунікації засобом є мережа Інтернет. Сучасний веб-текст ілюструє не лише рівень розвитку технологій, а й характер змін у суспільстві, оперативно реалізуючи комунікативні можливості суб'єктів політики, діагностуючи трансформації у політичній комунікації. Іншими словами, Інтернет увірвався на той простір, який раніше беззастережно контролювало телебачення.

Аналіз блогерської політичної мови з точки зору властивой їй оперативності та інтерактивності вважається продуктивним, оскільки дозволяє переосмислити поточні політичні події в країні та світі. Можна погодитися з білоруською дослідницею М. Цибульською в тому, що способи інтерактивної взаємодії «потрібно розглядати з двох боків: у нашому випадку варто говорити про використання мовленнєвого інструментарію як способу впливу на громадську свідомість, а також про прояви мисленнєво-мовленнєвих процесів у дискурсі ЗМІ» [51, с. 216]. Політичні інтернет-комунікації постають інноваційним фактором впливу на сучасні політичні процеси. Їх інноваційність вбачаємо у новій комбінації політичних комунікацій, що робить їх якісно відмінними від уже існую-

чих традиційних форм [52, с. 123]. Специфічний сплав раціонального й емоційного; систематизованого й безсистемного в системі відносин «людина – інтернет-простір – суспільство» – усе це детермінує політичну комунікацію сьогодні [53, с. 253].

Попри свою двовимірність – інституційний (традиційний) й віртуальний (симулятивний) – політика є синхронною і характеризується «присутністю» людини в ній. У цьому контексті слід розглядати проблему політичної людини як «е-людини» та віртуальної політики, яка має позитивні (доступність часова й просторова, сприятливе середовище політичної комунікації, широка мережа учасників, «наближена» до людини) й негативні аспекти (часткова обмеженість зворотного зв'язку, симуляція політичної активності і дій, замикання у світі вторинних зображень, об'єктивність інформації та її якість не перевірена) [54, с. 13].

Інформаційна політика, що поширена в Україні, базована на односторонньому механізмі передавання інформації з боку органів державної влади про прийняті рішення (не повною мірою) при недосконалості зворотного зв'язку. Тобто це свого роду неорадянський директивний стиль інформування. «Такий стан речей призводить до нерозуміння українським суспільством тих процесів, що відбуваються у державі, а відтак до відсутності з його боку підтримки як загального курсу державної політики, так і механізмів її імплементації», – вказує В. Конах [55, с. 274].

Однією з критичних умов для забезпечення політичної стабільності та інформаційної безпеки держави є наявність розвиненої комунікаційної інфраструктури та активне її використання в державно-політичному управлінні. За відсутності такої інфраструктури і навичок її використання для роз'яснювальної роботи з громадянами будь-яка влада піддає себе ризику втрати контролю над своїм інформаційним простором, що в умовах глобалізації є небезпечним. Ми добре пам'ятаємо, яким чином закінчилася інформа-

ційна атака в Руанді в 1994 р.: за лічені тижні через заклики до геноциду було знищено сотні тисяч людей.

Крім того, неефективність комунікації з цільовими аудиторіями часто є однією з причин низької ефективності політичного управління в цілому, супротиву великих соціальних груп курсу реформ [56, с. 15]. Криза виконавчої влади значною мірою пов'язана з кризою політичної комунікації: влада має ресурси впливу, але не знає, що з ними робити.

Не варто перебільшувати роль соціальних мереж. Їх недоліками є: 1) свідоме перекручування інформації (учасники спілкування не можуть, а іноді й не бажають перевіряти її істинність); 2) імітація наявності групи одностудців (часто на акцію погоджується прийти набагато більше людей, ніж реально приходить); 3) надвелика кількість інформації, що шкодить безпеці (заклики до насильства, недостовірна інформація, опубліковані без дозволу приватні дані тощо) [57, с. 268]. Так, на початку збройного конфлікту на сході України у 2014 р. користувачі часто публікували інформацію про дії української армії, навіть не бажаючи заподіяти шкоди військовим.

Небачені раніше масштаби створення мультимедійного контенту роблять неможливим приховування інформації про протестні акції. Так, приблизно половина опитаних учасників подій «Арабської весни» у Єгипті активно документувала та поширювала інформацію. Відповідно, тисячі людей виконували функції громадських журналістів (citizen journalists) [5, с. 376]. Так, соцмережею Facebook у Тунісі користувалися 98,5% респондентів, Youtube – 46,3, Twitter – 44,0% [58, с. 12]. А влада Ісламської Республіки Іран вдалася до масштабних блокувань інтернет-ресурсів наприкінці грудня 2017 р., коли в країні відбувалися масові протести з людськими жертвами.

Інтелігенція та інтелектуали, які ведуть полеміку в інформаційно-комунікаційному просторі, являють собою гетерогенну групу, і розбіжності в ідеологічних поглядах (а отже, і протест проти «неправильної» позиції політич-

ної еліти) є одним з яскравих проявів політичного плюралізму. Отже, не варто шукати «деструктивних умислів у носіїв протилежних поглядів і тим паче намагатися їх регламентувати» [59]. Утім, на думку Л. Фадеєвої, «методика ведення дискусії і особливо впливу на громадськість має піддаватися регулюванню» [60, с. 306]. Погодимося, що неконтрольовані інформаційні потоки часто призводять до тяжких наслідків, що буде продемонстровано нижче.

Втім, засіб, який використовують протестувальники, може бути використаний і з деструктивною метою — посіяти паніку, безчинства та розгул криміналу. Саме це можна було спостерігати під час подій 2011 р. у Великій Британії, коли учасники акцій використали Facebook, Twitter та месенджери для організації та координації масових безладів. Протягом кількох днів на вулицях Лондона, Манчестера, Бірмінгема та інших міст бунтарі палили автомобілі та грабували крамниці. Голова уряду поставив питання, чи є правові підстави призупинити цей вид комунікації, якщо є неспростовні докази, що в такий спосіб плануються безчинства, хаос та кримінал. Таким чином, було створено передумови для вдосконалення законодавства і посилення політичного та правового контролю над комунікативною сферою [61, с. 49]. Подібним чином походилися і протестувальники, які захищали пам'ятник «Бронзовий солдат» у Таллінні. Тоді частина проросійсько налаштованих громадян Естонії за підтримки громадян Росії влаштували масовий безлад у центрі міста. Зазначимо, що це сталося в далекому 2007 р., ще до грузинсько-російської війни, коли мережа Інтернет не була настільки поширена, а зовнішня політика Росії не була настільки експансіоністською.

Сучасні англомовні дослідники підкреслюють небезпеку «автоматизації» політичного життя у віртуальному просторі. Так, у 2016 р. у журналі *International Journal of Communication* було опубліковано статтю С. Вуллі та Ф. Говарда, у якій йшлося, зокрема, про те, що

«комп'ютеризована пропаганда стає одним з найвпливовіших факторів інновацій у комп'ютерних науках та інженерії. Таким чином, створення ефективних шляхів побудови інноваційних мереж розробки ботів і акумуляція знань про політизовані алгоритмічні системи є важливими для збереження цінності соціальних медіа для суспільства» [62, с. 4886]. У цьому контексті (для порівняння пострадянського і західного просторів) цікавою є думка громадян Білорусі: 49,9% громадян цієї держави вважають, що необхідно обмежувати доступ до сайтів опозиції [63, с. 84]. Отже, наші сусіди готові пожертвувати свободою слова заради безпеки. Але чи гарантує такий контроль безпеку? Вона все одно залишається примарною, але порушення прав людини, зокрема на свободу слова, думки та зборів, є цілком реальними.

Соціальні мережі, таким чином, виникають як ресурс, що створює або може створювати різні види «collective experiences» (соціального досвіду), що є необхідною умовою успішного формування протестних рухів. Молоді люди, що виросли разом з цифровими медіа, надають перевагу «новим формам громадянської участі» [64].

На думку російського політолога В. Петухова, причиною зростання позаінституційних форм участі молоді є властива їй гостра реакція на несправедливість та несвободу. Це наочно спостерігається у пострадянських країнах, де молодь не може знайти гідну роботу, а оплата праці молодій людині з вищою освітою є меншою, ніж у людей без кваліфікації. Можливостей відстоювати свої права та інтереси через легальні інститути стає все менше, а політична журналістика є надто ангажованою, і висловити свою думку за допомогою ЗМІ складно. У Росії спостерігається глибокий розрив між громадськістю та державною бюрократією і формальними інститутами з їх ієрархією та обмеженою громадською участю [65, с. 61]. Популярність відеоблогу опозиціонера О. Навального, відстороненого від участі у виборах президента, і навіть його імпровізоване привітання з Новим 2018 ро-

ком є свідченням цього. Українська політична система є набагато динамічнішою і сприятливішою для законного вираження протесту, але це не більше ніж «демократія за замовчуванням», тобто диктатура в Україні не встановилася лише через неможливість жодної з олігархічних груп узурпувати владу.

Незважаючи на широкі можливості Інтернету, активісти соціальних мереж залучають і традиційні способи поширення інформації про протестні акції. При цьому технологічність політичного протесту посилюється використанням символів, музики, пісень, гасел, міфів тощо [66, с. 9]. Тобто триває ритуалізація політики.

Згідно з останніми дослідженнями, молоді громадяни Чилі не проявляють сильного інтересу до традиційної політики, і це знаходить прояв у їх низькій явці на вибори. Це при тому, що після відставки А. Піночета минуло вже три десятиліття. У той же час вони активно використовують соціальні медіа для організації протестних акцій. Вже давно існує припущення щодо позитивної кореляції між використанням Facebook та протестною поведінкою: користувачі частіше відвідують колективні акції, є більш обізнаними з поточною інформацією, здатні оперативно обмінюватися нею та формувати власну позицію стосовно соціально-політичних питань, а також конструювати спільну ідентичність. Чилійські вчені доходять цікавого висновку: Facebook посилює протестні настрої тих молодих людей, які використовують соціальну мережу для отримання новин та соціалізації з однолітками, але не тих, хто використовує її для вираження власної думки [67, с. 310]. «Люди виглядають з вікон, сперечаються за філіжанкою кави, створюючи чи знищуючи репутацію знайомих. Інтернет — це найбільша мережа поєднаних містечок, яка коли-небудь існувала», — таку думку знаходимо у польських авторів [68, с. 70].

Цікавим є приклад Венесуели, де із січня 2019 р. триває системна політична криза. Протести охопили всю країну, і на початку березня 2019 р. значна частина Ве-

несуели, зокрема столиця, м. Каракас, залишилася без електропостачання. Чинний президент Н. Мадуро та самопроголошений (і підтриманий Заходом) президент Х. Гуайдо влаштували суперечку в Twitter . Н. Мадуро писав: «Я повністю підтримую співробітників Національної системи електропостачання, які напружено працюють над відновленням подачі електроенергії. Я захоплююсь народом Венесуели, який чинить опір новій атаці ворогів Батьківщини. Ми переможемо». Його опонент Х. Гуайдо відповів: «Саботаж полягає в корупції, у неможливості провести вибори, у блокуванні ввезення продуктів харчування та ліків до країни. Весь саботаж проводиться узурпатором, а страждає від цього народ Венесуели» [69].

Відомо, що терористичні угруповання можуть користуватися соціальними мережами для координації власної діяльності. Соціальні мережі також можуть бути використані й для поширення дезінформації. Разом з тим соціальні Інтернет-мережі можуть бути використані для запобігання злочинності та проведення аналітичних кримінологічних досліджень. У відкритій доповіді американського аналітичного центру RAND (Research and Development) зазначено, що аналіз соціальних мереж має великий потенціал використання в інформаційних операціях американськими військовими, оскільки дає змогу дослідити ставлення, світогляд та спілкування широкого кола осіб. Наприклад, контент-аналіз може бути використаний для пошуку осіб у процесі радикалізації, оцінити ступінь підтримки екстремістських поглядів у певній групі. Геокодовані пости можуть доповнити аналіз та допомогти оцінити географію поширення певних груп чи ідей [70, с. 239].

Політичне життя 2010-х рр. дало відповідь на протестні настрої громадян у вигляді політейнменту. Поняття «політейнмент» походить від англійських слів «політика» (politics) і «розвага» (entertainment) та позначає явище перетворення сприйняття сфери політики на задоволення і розвагу, на приємне проведення часу за рахунок за-

лучення компонентів театру, шоу, драми в політичний процес або політичними акторами, що намагаються сподобатися виборцям, або керівниками мас-медіа, що прагнуть до залучення та утримання уваги аудиторії. Це явище О.Ю. Висоцький поділяє на дві основні взаємопов'язані форми: розважальну політику (*entertaining politics*) і політичну розвагу (*political entertainment*). Політейнмент як розважальна політика є результатом медіатизації та професіоналізації політики, що характерно для сучасних демократій. Політичні актори прагнуть слідувати логіці діяльності мас-медіа та телевізійним форматам, щоб мати можливість розширення впливу на громадську думку з метою зміцнення та залучення більшої соціальної підтримки. Розважальна політика служить посиленню іміджів політиків і партій, а також просуванню політичних ідей і тем, сприяючи схваленню публікою тих чи інших рішень, що іноді суперечать інтересам громадської більшості. Щоб захопити увагу глядачів, політичні актори вдаються до інсценування політичних подій, театралізації заходів, пов'язаних з роботою різних органів влади, повторення ефектних гасел, які фіксують прагнення подолати існуючу або уявну соціальну або національну несправедливість, використання вдалих словесних штампів, що створюють у реципієнта смислові дороговкази-якорі для інтерпретації соціально-політичної реальності. Звичною стала поява політиків на різних ток-шоу. Розважальна політика через те, що змушує реципієнтів ідентифікувати себе з політичними персонажами і співпереживати їм, домагається залучення навіть таких представників суспільства, які мало цікавляться політикою. Таким чином, розважальний компонент політики відіграє роль технології, яка залучає соціальну підтримку за рахунок спирання на емоційно-чуттєву сферу індивіда і звуження частки раціонально-логічної аргументації при формальній її наявності [71, с. 131]. Мова політичного діяча в розважальному форматі імітує раціонально-логічну аргументацію, апелюючи до почуттів.

Вибори Президента України 2019 р. стали яскравим прикладом мобілізації громадян на ті чи інші дії за допомогою політейнменту. Так, кандидату В. Зеленському вдалося нав'язати своєму опонентові П. Порошенку «медичний дискурс»: він вимагав від чинного голови держави аналізів на вміст наркотиків. Відповідно, команди та прибічники кожного з кандидатів звинувачували опонентів у недостовірності аналізів, а отже, і у вживанні психоактивних речовин. В. Зеленський, який багато років є комедійним актором, довів загальновідому істину, що від великого до смішного — один крок. Замість програм кандидатів виборці дедалі більше обговорювали стан їхнього здоров'я. Слід також зазначити, що деякі виборці голосували не стільки за реального В. Зеленського, скільки за його персонажа В. Голобородька, якого актор зіграв у сатиричному серіалі «Слуга народу», створивши образ ідеального президента, який відмовляється від усіх привілеїв та карає корупціонерів. Погоджуючись з тезою Г. Щедрової, зазначимо, що причиною такого вибору було тривале перебування суспільства в стані політичної депресії і соціальної відчуженості від влади та політичних процесів, які сприймаються як дещо ганебне та корумповане [72, с. 93]. Яскравим свідченням корумпованості політиків «традиційного» типу стали журналістські розслідування групи Bihus.info. Матеріали стали каталізатором стрімкого падіння рейтингу чинного президента та мотивом акцій протесту в різних містах України [73, с. 154]. Але новому главі держави потрібно бути уважним: протестувальники неодмінно мобілізуються й проти нього, якщо вирішать, що він не виправдовує їхніх сподівань.

Повертаючись до феномену політейнменту, зазначимо, що рішення приймаються виборцями не в результаті серйозних роздумів з політичних питань, а внаслідок впливу позитивних чи негативних емоцій, закріплених у їхній свідомості в персоналізованій формі. Таким чином, технологія політейнменту, що безпосередньо працює на емоційному рівні сприйняття, є одним з найбільш ефек-

тивних засобів формування громадської думки як на рівні уявлень, переконань, настанов, так і на рівні цінностей та стереотипів. Це ще раз підтверджує нашу тезу про те, що ім'я героя не обов'язково може бути відомим або правдивим [74, с. 36]. У пресі політейнмент проявляється в домінуванні крикливих, скандальних заголовків [75, с. 115].

Отже, можна дійти висновку, що формування та перебіг політичного протесту як форми участі громадян у політиці нерозривно пов'язане із засобами масової комунікації. Лише постійний зв'язок між організаторами та учасниками забезпечує ефективність протестних дій. Засоби масової комунікації здатні інтенсифікувати перебіг політичного протесту, у чому ми переконалися, проаналізувавши приклади Чилі, Великої Британії, Росії, Ірану та арабських країн. Перспективою подальших досліджень у цій площині може стати дослідження конкретних мовних засобів нейтралізації або ж, навпаки, ескалації політичного напруження в контексті політичного протесту.

Висновки до четвертого розділу

Мобілізація учасників політичних протестів в умовах кризи може відбуватися як конструктивна або як вимушена. Дослідники розрізняють фізичну та цифрову мобілізацію, причому остання відіграє у кризових умовах все більшу роль. Міське середовище також істотно впливає на характер мобілізації та участі громадян у протестах. Акції протесту навіть самі по собі сприяють формуванню ідентичності їх учасників. В останні роки значної ролі набувають ритуалізація та символізація політичного протесту. Символ допомагає відрізнити «своїх» від «чужих» в умовах, коли традиційна політична ідентичність зіштовхнулася з кризою.

Важливою в умовах кризи та конфлікту є проблема соціального капіталу як фактора формування політичного протесту. Ідентифікація людини з певною групою, відповідність її поведінки очікуванням інших громадян

сприяють соціальній стабілізації. Політичний вимір соціального капіталу полягає у створенні політичних структур, які мають на меті реалізацію протестних настроїв громадян, переведення абстрактного невдоволення в конкретні політичні дії. Важливим аспектом посилення соціального капіталу в умовах кризи є долучення відомих осіб до участі або підтримки протестів.

Засоби масової комунікації в умовах кризи мають амбівалентний статус. З одного боку, вони допомагають громадянам отримати інформацію щодо актуальних подій, а з іншого — відверто маніпулюють громадською думкою. Засоби масової комунікації здатні інтенсифікувати перебіг політичного протесту, і це ми наочно побачили на прикладах «Арабської весни», Революції Гідності, а також подій у Венесуелі та інших країнах світу. «Жовті жилети» є прикладом протестної акції безлідерського типу. При цьому звичайні засоби роботи опозиції пов'язані з особистими зустрічами, не зникають.

На нашу думку, усі проблеми, пов'язані з участю громадян у протестах в умовах політичної кризи, слід вирішувати комплексно та з урахуванням наукового інструментарію. Адже рівень розвитку політичної науки та світовий досвід можуть сприяти конструктивному вирішенню будь-якого конфлікту, якщо його учасники готові до переговорного процесу та інших форм досягнення порозуміння. Приклад Вірменії 2018 р. є наочним доказом можливості зміни влади мирним шляхом у пострадянських умовах.

Список використаної літератури

1. Мазур Г.О. Політична участь в Україні: сучасна характеристика і тенденції реалізації / Г.О. Мазур // Грані. — 2014. — № 5 (109). — С. 177–181.
2. Яницкий О.Н. Массовая мобилизация: проблемы теории / О.Н. Яницкий / Социологические исследования. — 2012. — № 6. — С. 3–12.

3. Tarrow S. Power in Movement. Social Movements, Collective Action and Politics / S. Tarrow. — Cambridge: Cambridge University Press, 1995. — 328 p.

4. Бондаренко О.І. Соціальний контекст дезінтеграційної регіоналізації в країнах ЄС / О.І. Бондаренко // Гілея. — 2018. — Вип. — 136. — С. 243–247.

5. Ставченко С.В. Індикатори кризових явищ як інструмент діагностики політичної кризи / С.В. Ставченко // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». — 2016. — № 3 (30). — С. 264–267.

6. Радина Н.К. Цифровая политическая мобилизация онлайн-комментаторов материалов СМИ о политике и международных отношениях / Н.К. Радина // Полис. Политические исследования. — 2018. — № 2. — С. 115–129.

7. Van Deth J.W. A Conceptual Map of Political Participation / J.W. Van Deth // Acta Politico. — 2014. — Vol. 49. — P. 349–367.

8. Ямельницький О. Видова специфіка політичної мобілізації / О. Ямельницький // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. — 2015. — Вип. 27. — С. 75–81.

9. Вахула Б.Я. Соціальні медіа як механізм політичної мобілізації в сучасному українському суспільстві: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Б.Я. Вахула; Харк. нац. ун-т ім. Каразіна. — Харків, 2016. — 18 с.

10. Лобанова О.Ю. Политическая мобилизация в городской среде: автореферат дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / О.Ю. Лобанова; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. — Москва, 2015. — 21 с.

11. Медведева Е. Освещение протестного движения в России в средствах массовой информации / Е. Медведева // Вестник Пермского университета. Серия «Политология». — 2015. — Вып. 1. — С. 168–177.

12. Кремень Т.В. Політична мобілізація в соціально-медійному вимірі: монографія / Т.В. Кремень. — К.: Грамота, 2013. — 256 с.

13. Onuch O. Why did they join en masse? Understanding ordinary Ukrainians' participation in mass-mobilisation in 2004 / O. Onuch // *New Ukraine*. – 2011. – № 11. – P. 89–105.

14. Мацієвський Ю. Протестний потенціал та політична мобілізація в Україні: чинники взаємодії / Ю. Мацієвський, В. Ковалко // *Острог: Національний університет «Острозька академія»*, 2015. – 27 с.

15. Rucht D. Mobilization Against Refugees and Asylum Seekers in Germany: A Social Movement Perspective. *Protest Movements in Asylum and Deportation* / D. Rucht – Vienna: University of Vienna, 2018. – P. 225–245.

16. Grabow K. PEGIDA and the Alternative für Deutschland: two sides of the same coin? / K. Grabow // *European View*. – 2016. – Vol. 15, issue 2. – P. 173–181.

17. Macała J.E. PEGIDA – polityczny ruch protestu / J.E. Macała // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K. Politologia*. – 2017. – Vol. 24, no. 2. – S. 155–171.

18. Bielański S. Koncepcja Padanii na przełomie XX i XXI wieku / S. Bielański // *Przegląd Geopolityczny*. – 2016. – 18 – S. 9–18.

19. Тарнавський О.Р. Проблемні аспекти й перспективи розвитку сучасних типологій євроскептицизму / О.Р. Тарнавський // *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. – 2017. – № 3–4. – С. 34–39.

20. Барабанов О.Н. Евроскептицизм в Италии: эволюция политической программы «Лиги Севера» / О.Н. Барабанов, М.О. Шибкова // *Вестник МГИМО-Университета*. – 2015. – № 5 (44). – С. 99–107.

21. Europe's Contending Identities: Supranationalism, Ethnoregionalism, Religion and New Nationalism / eds A.C. Gould, A.M. Messina – Cambridge: Cambridge University Press, 2014. – 301 p.

22. Декрет Сальвини: Италия упрощает депортацию мигрантов [Електронний ресурс] / BBC News. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/russian/features-45634022>

23. Италия работает над отменой антироссийских санкций [Електронний ресурс] / Корреспондент. – Режим

доступу: <https://korrespondent.net/world/4073556-ityalyia-rabotaet-nad-otmenoi-antyrossyiskykh-sanktsyi>

24. Интервью Президента Украины Петра Порошенко региональным каналам Днепропетровщины [Електронний ресурс] / 34 телеканал. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=qHZgGXPirBk&fbclid=IwAR0WZ7EWpJGWO6odcz2lgsA2BoXPDr0u8eqIKQeFFH_-NMIIglNYwAz-BM

25. Bij Bolszewika [Електронний ресурс] / Polish Eagle. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=eQdiSpA8h60>

26. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122–139.

27. Tajfel H. An integrative theory of intergroup conflict / H. Tajfel, J.C. Turner // The Social Psychology of Intergroup Relations. – Chicago, IL, Nelson-Hall_ 1979. – P. 33–47.

28. Van Stekelenburg J. The social psychology of protest [Електронний ресурс] / J. van Stekelenburg, B. Klandermans // Current Sociology. – 2013. – Vol. 61, issue 5–6. – Режим доступу: <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0011392113479314>

29. Oegema D. Why social movement sympathizers don't participate: Erosion and nonconversion of support / D. Oegema, B. Klandermans // American Sociological Review. – 1994. – Vol. 59 (5). – P. 703–722.

30. González R. Generalization of positive attitudes as a function of subgroup and superordinate group identifications in intergroup contact / R. González, R. Brown // European Journal of Social Psychology. – 2003. – Vol. 33. – P. 195–214.

31. Simon B. Identity and politicization among Turkish migrants in Germany: The role of dual identification / B. Simon, D. Ruhs // Journal of Personality and Social Psychology. – 2008. – Vol. 95 (6). – P. 1354–1366.

32. Styrmer S. The dual-pathway model of social movement participation: The case of the Fat Acceptance Movement / S. Styrmer, B. Simon, M. Loewy, H. Jurger // Social Psychology Quarterly. – 2003. – Vol. 66 (1). – P. 71–82.

33. Leach C.W. Anger and guilt about in-group advantage explain the willingness for political action / C.W. Leach, A. Iyer, A. Pedersen // *Personality and Social Psychology Bulletin*. — 2006. — Vol. 32. — P. 1232–1245.

34. Fischer A. Beat them or ban them: The characteristics and social functions of anger and contempt / A. Fischer, I. Roseman // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 2007. — Vol. 93. — P. 103–115.

35. Wright S.C. The relationship of perceptions and emotions to behavior in the face of collective inequality / S.C. Wright, D.M. Taylor, F.M. Moghaddam // *Social Justice Research*. — 1990. — Vol. 4 (3). — P. 229–250.

36. Davies J.C. Toward a Theory of Revolution / C.J. Davies // *American Sociological Review*. — 1962. — Vol. 27, no. 1. — P. 5–19.

37. Теория и методы в современной политической науке / под ред. С. Ларсена. — М.: РОССПЭН, 2009. — 751 с.

38. Piven F.F. Poor People's Movements: Why They Succeed, How They Fail / F.F. Piven, R.A. Cloward. — New York: Pantheon Books, 1977. — 381 p.

39. Ziółkowski M. Kapitały społeczny, kulturowy i materialny i ich wzajemne konwersje we współczesnym społeczeństwie polskim [Social, cultural and material capital and its mutual conversion in contemporary Polish society] / M. Ziółkowski // *Studia Edukacyjne*. — 2012. — No. 22. — S. 7–27.

40. Буркинский Б.В. Социальный капитал: сущность, источники и структура, оценка / Б.В. Буркинский, В.Ф. Горячук // *Экономика Украины*. — 2013. — № 1 (606). — С. 67–80.

41. Бондаренко М.Ю. Соціальний капітал як основа розвитку громадянського суспільства [Електронний ресурс] / М.Ю. Бондаренко. — Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Bondarenko.pdf>

42. Дементьева И.Н. Потенциал протеста как форма проявления социального капитала / И.Н. Дементьева // *Проблемы развития территории*. — 2012. — Вып. 6 (62). — С. 104–114.

43. Левчук Н.М. Соціальний капітал та здоров'я населення в Україні / Н.М. Левчук // *Демографія та соціальна економіка*. — 2011. — № 1. — С. 47–56.

44. Варинський В.О. Політичний механізм активізації соціального капіталу: дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Варинський Владислав Олександрович. — Одеса, 2015. — 210 с.

45. Єлагін В.П. Про сутність поняття «соціальний капітал» та його роль у процесі розбудови соціальної держави [Електронний ресурс] / В.П. Єлагін // Актуальні проблеми державного управління. — 2011. — № 1. — Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2011-1/doc/1/05.pdf>

46. Савко Ю. Громадянське суспільство, соціальний капітал і політична участь / Ю. Савко // Вісник Львів. ун-ту. Серія: «Філософські науки». — 2002. — Вип. 4. — С. 151–158.

47. Шуба О. Проблеми соціальної нерівності в Україні в контексті соціальної безпеки / О. Шуба // Політичний менеджмент. — 2010. — № 5. — С. 143–146.

48. Єрмакова О.А. Соціальний капітал як важливий фактор економічного розвитку України та її регіонів / О.А. Єрмакова // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Проблеми економіки та управління: збірник наукових праць. — 2016. — № 847. — С. 88–96.

49. Вахула Б.Я. Соціальні медіа як механізм протестної мобілізації в сучасному українському суспільстві / Б.Я. Вахула // Український соціум. — 2015. — Вип. 1 (52). — С. 34–43.

50. Харченко Ю.В. Політична комунікація у ноосферному вимірі / Ю.В. Харченко // Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія. — 2016. — № 1 (23). — С. 92–95.

51. Цыбульская М. Журналістыка ў новай парадыгме камунікацыі: тыпалагічныя і індывідуальныя мадыфікацыі ў дыскурсе беларускіх СМІ / М. Цыбульская // Український інформаційний простір: Науковий журнал Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв / гол. редактор М.С. Тимошик. Ч. 3. — К.: КНУКіМ, 2014. — С. 213–220.

52. Михальчук С.О. Інноваційний характер впливу Інтернет-комунікацій на політичні процеси сучасності / С.О. Михальчук // Грані. — 2015. — № 1 (117). — С. 119–124.

53. Лазаренко Н.І. Комунікація в Інтернет-просторі: психологічний аспект / Н.І. Лазаренко, А.М. Коломієць,

О.М. Паламарчук // Інформаційні технології і засоби навчання. — 2018. — Т. 65. — № 3. — С. 249–261.

54. Леськів М.Є. Принципи концептуалізації поняття «людина політична» в сучасній політичній науці: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / М.Є. Леськів. — Л.: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2018. — 19 с.

55. Конах В.К. Комунікаційна взаємодія між владою та суспільством в Україні: проблеми та напрями їх вирішення / В.К. Конах // Гілея. — 2015. — Вип. 100. — С. 273–277.

56. Володенков С.В. Современная коммуникация как основа эффективности политической кампании / С.В. Володенков // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. — 2010. — № 1. — С. 14–28.

57. Ключник Р.М. Політичний протест: комунікативні фактори інтенсифікації / Р.М. Ключник // Гілея. — 2018. — Вип. 129. — С. 267–269.

58. Tufekci Z. Social Media and the Decision to Participate in Political Protest: Observations From Tahrir Square / Z. Tufekci, Ch. Wilson // Journal of Communication. — 2012. — Vol. 62. — P. 363–379.

59. Breuer A. The Role of Social Media in Mobilizing Political Protest / A. Breuer. — Bonn, 2012. — 47 p.

60. Фадеева Л.А. Национализм vs глобализм в интеллектуальном дискурсе / Л.А. Фадеева // Вестник Удмуртского университета. Социология. Политология. Международные отношения. — 2017. — Т. 1, вып. 3. — С. 302–308.

61. Хахалкина Е.В. Иммиграционная политика Д. Кэмерона (2010–2015 гг.) / Е.В. Хахалкина // Современная Европа. — 2015. — № 4. — С. 47–58.

62. Woolley S.C. Political Communication, Computational Propaganda, and Autonomous Agents / S.C. Woolley, Ph.N. Howard // International Journal of Communication. — 2016. — Vol. 10. — P. 4882–4890.

63. Левчук Н.Н. Концептуализация сетевого влияния в системе массовых коммуникаций / Н.Н. Левчук // Вестник Брэскага ўніверсітэта. Серыя 1. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. — 2017. — № 1. — С. 81–85.

64. Bennett W.L. Changing citizenship in the digital age / W.L. Bennett (Ed.) Civic life online: Learning how digital media can engage youth. — Cambridge.: The MIT Press, 2008. — P. 1–28.

65. Петухов В.В. Поколение «нулевых»: социальные настроения, идеологические установки и политическое участие / В.В. Петухов // Полис. Политические исследования. — 2012. — № 4. — С. 56–62.

66. Травлос Т.С. Феномен протесту в політичному процесі сучасної України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Т.С. Травлос; Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського. — Одеса, 2015. — 18 с.

67. Valenzuela S. The Social Media Basis of Youth Protest Behavior: The Case of Chile / S. Valenzuela, A. Arriagada, A. Scherman // Journal of Communication. 2012. Vol. 62. P. 299–314.

68. Ceglińska A. Wpływ kampanii politycznej w mediach społecznościowych na zachowania wyborcze młodych Polaków / A. Ceglińska, K. Kopec-Ziemczyk // Studia Medioznawcze. — 2016. — 1 (64). — S. 57–70.

69. Мадуро и Гуайдо поспорили в Twitter из-за блэкаута [Електронний ресурс] / Корреспондент. — Режим доступа: <https://korrespondent.net/world/4073536-maduro-y-huaido-posporily-v-Twitter-yz-za-blekauta>

70. Бугера О. Використання соціальних інтернет-мереж для запобігання злочинності / О. Бугера // Підприємництво, господарство і право. — 2018. — № 5. — С. 238–241.

71. Висоцький О.Ю. Постправа: концептуальні та праксеологічні виміри / О.Ю. Висоцький // Грани. — 2018. — Т. 21, № 10. — С. 128–133.

72. Щедрова Г.П. Політична соціологія електорального простору України: сучасні тенденції / Г.П. Щедрова // Гілея. — 2019. — Вип. 143 (4), ч. 3. Політичні науки. — С. 90–94.

73. Щедрова Г.П. Вітчизняна практика використання онлайн-технологій в електоральному процесі / Г.П. Щедро-

ва // Гілея. — 2019. — Вип. 144 (5), ч. 3. Політичні науки. — С. 151–155.

74. Ключник Р.М. Культурно-символическое измерение политического протеста / Р.М. Ключник // Весці БДПУ. Серія 2. — 2019. — № 1. — С. 33–38.

75. Кузнецов И.С. Политейнмент и таблоидизация качественной прессы / И.С. Кузнецов, В.А. Славина // Вестник ВГУ. Серия «Филология. Журналистика». — 2019. — № 1. — С. 115–117.